

KARAMANLI ORTODOKS TÜRKLER ÜZERİNDEN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ ULUS İNŞA SÜRECİNİN ANALİZİ

Doç. Dr. Hülya EŞKİ UĞUZ,
Selçuk Üniversitesi, (hulyaeski@selcuk.edu.tr)

Dr. Rukiye SAYGILI,
Selçuk Üniversitesi, (rsaygili@selcuk.edu.tr)

ÖZET

Bu çalışma; Erken Cumhuriyet Dönemi olarak nitelendirilen tarihsel süreçte Türk ulusal kimliğinin inşası üzerine olup, çalışma topraksal sınırları çizilmekte olan yeni devletin siyasal toplumunun sınırları; bu yeni siyasal topluma kimlerin yasal ve meşru üye olarak kabul edileceği, kimlerin dışarıda bırakılacağı soruları üzerinden şekillenmektedir. Türkçe literatürde Kemalist ulus inşa sürecinin İslam'a karşıtlığı sıklıkla dile getirilse de bu genel kanının aksine çalışmada ulusal vatandaşlığın inşasında hâkim unsurun din olduğu ileri sürülecek ve bu iddia Karamanlı Ortodoks Türkler örneği üzerinden tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ulus Devlet, Milli Kimlik, Lozan Antlaşması, Mübadele, Karamanlı Ortodoks Türkler.*

ANALYSIS OF THE NATION CONSTRUCTION PERIOD IN EARLY REPUBLICAN PERIOD THROUGH KARAMANIAN ORTHODOX TURKS

ABSTRACT

This study is on the formation of the Turkish national identity throughout the historical process defined as the Early Republican Period. Shaped through work boundaries of the political society of the new state being drawn to the territorial boundaries, Who will be accepted as legitimate members of this new assembly or will be excluded. In Turkish literature, opposition of the Kemalist nation formation process to the Islam is frequently stated. In this study, it will be argued that religion has played a key role in the formation of the Turkish national identity contrary to the general opinion and this argument will be discussed through the Karamanian Orthodox Turks example.

Keywords: *Nation-State, National Identity, Lausanne Peace Treaty, Population Exchange, Karamanian Orthodox Turks.*

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletinin seküler bir temel üzerine inşa edildiği doğrudur. Ancak buradan kolayca hem geçmişte hem de günümüzde Kemalizmin İslam'a düşman olduğu ve Türk nüfus arasında yaygın olan dini kimlik yerine bir ulusal kimlik yerleştirmeye çalıştığı söylenemez. Cumhuriyet tarihi boyunca Kemalist milliyetçilik, İslam ile karmaşık ve dinamik bir strateji ilişkisi sürdürmüştür. Nüfusun başlıca bağlılığının yeni ulustan ziyade hala İslam'a ve İmparatorluğa bağlı olduğu 1920'lerde Mustafa Kemal dini sembollerin gücünü, seküler reformları daha makül-kabul edilebilir kılmak için etkin bir araç olarak kullanacaktır. Milliyetçi Kurtuluş Savaşı, Anadolu'nun farklı bölgelerindeki dini liderlerin harekete geçirilmesi ile kazanılmıştı ve bu dini figürlerin çoğu Birinci Meclisin üyeleriydiler, Meclis dualarla açılmıştı ve bu dönemde Mustafa Kemal'in benimsediği "gazi" ünvanı bile dini referanslıydı. Kemalizmin dinle sorunu olduğu noktasında ısrarcı olanlar Mustafa Kemal'in henüz kurtuluş savaşının devam ettiği yıllardaki bu davranışlarını muhafazakar kesimin desteğini alma noktasında taktiksel bir hareket olarak değerlendirmektedirler. Ancak kanımızca Türk ulus inşa sürecini seküler bir milliyetçilik anlayışı çerçevesinde değerlendirmek ve Türk milli kimliği ile İslam arasındaki ilişkiyi görmezden gelmek çok da doğru görünmemektedir (Eşki Uğuz ve Saygılı, 2015: 276-277). Yani yeni kurulan devlette kimliğin tümüyle modern olan üzerinden inşa edildiğini ve herhangi arkaik bir dini bileşenden tümüyle arındırıldığını söylemek doğru olmayacaktır (Waxman, 2000: 8-9). Belki de Türk ulusal kimliğinin inşasında İslam'ın rolünün en açık kanıtı, siyasi topluluğun oluşumunda Sünni İslam'ın belirleyici etmenlerden biri oluşudur. Osmanlı siyasi bütünlüğüne entegre olmuş Sünni Türk, Arap, Arnavut, Boşnak, Pomak, Giritli, Abhaz, Çerkez, Çeçen ve Lazların Kemalist ulus tasarımı dahil edildiği görülmektedir. Bu gayri-Türk Müslüman unsurlar siyasi topluluğun içine dahil edilirken, Hıristiyan Gagavuz Türklerinin ve Şii Azerilerin göçlerine izin verilmeyişi ya da Ortodoks Karamanlıların mübadeleye tabi tutulması etnik kökenin yanısıra "Türk uyrukluluğunun doğasının belirlenmesinde dinin üstü kapalı bir biçimde etnisiteyle birlikte belirleyici öge olduğunu" gösterir (Ateş, 2007: 65). Bir başka deyişle mübadeleye tabi tutulanların din kriterine göre belirlenmesi yeni seçkinlerin Osmanlı Millet sistemi mirasını ve milli mücadele döneminin birleştirici unsuru olan İslam'a vurguyu devam ettirdiklerinin bir göstergesidir (Yıldız, 2001: 133). Bu çerçevede yeni kurulacak siyasal toplum, münhasıran bir "Müslüman vatandaşlar" topluluğu olacak, din temelinde türdeş bir yapı oluşturulacaktır. Bu anlamda bu yeni siyasi toplum formülasyonu, Osmanlı millet sistemi ile bir süreklilik ifade eder; çünkü kamusal alan olarak "içerisi" ve üye-vatandaş olarak "içeridekine" dair temel yaklaşım, toplum içindeki grupları din temelinde birbirinden ayıran, dini topluluk anlamında "Osmanlı milletleri" kavramsallaştırmasını temel alan bir yaklaşımdır. Ancak bu yeni formülasyon, aynı zamanda, Osmanlı siyasal toplum perspektifinden bir kopuşu da ifade eder. Çünkü bu yeni siyasi toplum, içerideki toplum ve meşru üyelik için olmazsa olmaz bir türdeşlik (homojenlik) anlayışını, Osmanlı'nın kültürel-dinsel çoğulluk anlayışının yerine koyarak Batı tipi ulus-devlet modelini yaratma gayesi güder (Kaygusuz, 2005: 207). Bu bağlamda söz konusu çalışmada Türkiye'de modern vatandaşlığın inşa edildiği döneme odaklanılarak, bu dönemde siyasal birliğin yasal ve meşru üyeleri belirlenirken ya da bir başka deyişle içeridekiler/dışarıdakiler tayin edilirken, seküler bir milliyetçilikten hareket edilmediği bilakis dinin belirleyici bir kriter olduğu ileri sürülecek ve bu sav, Karamanlı Ortodoks Türkler örneği üzerinden tartışılacaktır.

2. Lozan Barış Antlaşması ve Ulusal Kimliğin İnşası

Osmanlı İmparatorluğu'nun fütühat devrinde edindiği topraklar ve oralarda yaşayan ahali göz önünde bulundurulduğunda dinsel ve etnik açıdan oluşan mozaik oldukça dikkat çekicidir. Bu çeşitlilik karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısını belirleyen en önemli unsur millet sistemidir. Günümüzdeki anlamıyla kullanılan ulustan farklı biçimde dinsel aidiyeti ifade eden millet sistemi, Asr-ı Saadet dönemindeki inanç özdeşliğini ifade eden ve diğerlerinden ayrı tutulmuş topluluklar manasına gelen "*umma dîn al nas*" (Swartley, 2005: 553) politikasının devamıdır. Millet teşkilatı, etnik bir ayırımdan ziyade din temelinde toplumun üyelerine yasal statü ön gören bir sistemdir. Millet teşkilatını tanımlayacak olursak "*Bir bölgenin Darü'l İslâma katılmasından sonra buradaki kitap ehlinin (ehl-i zimmet) bir ahitname, hukuk ve himaye bahşedici bir ahit ile İslâm devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilât, bir hukuki varlıktır*" (Ortaylı, 1985: 996). Farklı dinsel unsurların özerkliğine dayalı bu sistemde, Müslümanlara olduğu kadar gayri Müslimlere can, mal güvenliğini sağlayacak uygulamaların yanı sıra idari ve hukuki teminatlar ile dini hayatlarını özgürce yaşamaları için bir alan açılmıştır. İslam hukukuna dayanan bu sistem, devlet otoritesine tabi olan *zimni* olarak kabul edilen bu gayrimüslimlere tanınan haklar karşısında haraç ve cizye gibi bir takım yükümlülükler getirmektedir. Millet teşkilatı, gayrimüslim ahaliye idari kolaylık sağlamasının yanında onların dini kimliklerini korumalarına da yardımcı olmuştur. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında milliyetçilik akımlarının sonucunda kimliklerin belirlenmesinde din önemli bir rol oynamıştır. Hatta İmparatorluk boyunca dini kimlikler arasında geçiş, bu sistem üzerinden gerçekleşmiştir.

Yüzyıllardır millet teşkilatı üzerine kurulu Osmanlı İmparatorluğu, 1 Kasım 1922 yılında de jure olarak yıkılmıştır. Ardından kurulan Cumhuriyet ise ulus devlet formunu Lozan Barış Antlaşması aracılığıyla kazanmıştır. Lozan, 1914 yılından itibaren süren savaş durumuna son vermek, ulusların refahını sağlayacak olan

dostluk ve ticari ilişkileri tesis etmek ile devletlerin egemenliklerine ve bağımsızlıklarına saygı göstermek için (Meray, 1973: 1) 22 Kasım 1922 tarihinde toplanmış, fiili olarak biten bir savaşı sonuçlandıran Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Türk ulus devletinin kurucu metni olarak kabul gören Lozan, Milli Mücadele döneminde sıklıkla vurgulanan bütün ve bölünmez toprakları teminat altına alma ve yeni Türk devletinin egemenlik sorununu çözmekle birlikte, bu topraklar üzerinde yaşayan/yaşayacak olan ve devletin otoritesine tabi olacak nüfusun niteliğini de belirlemiştir. Yeni Cumhuriyet, devletleşme aşamasında ülke sınırları içerisinde yaşayan siyasi bir topluluğu ön görmektedir. Bu topluluğun kimliğini şekillendiren unsurun ne olacağına yönelik sorunun cevabı gene Lozan'da kabul edilen Mübadele sözleşmesiyle belirlenmiştir.

Balkan Savaşları, Dünya Savaşı ve Milli Mücadele esnasında birçok Rum ve Türk ana vatanlarına göç etmiştir. Söz konusu demografik değişime rağmen Yunan ve Türk topraklarında hala birçok Rum ve Türk yaşamaktadır. Bu açmazı aşmak için, ülke ve askeri sorunlar komisyonunda Trakya sınırlarının belirlenmesine yönelik tartışmalarda Mübadele konusu Türk ya da Yunan tarafından ziyade müttefik devletlerin isteği doğrultusunda ironik biçimde ilk kez gündeme gelmiştir. İngiliz tarafı Milletler Cemiyetinde önemli görevlerde bulunan göç ve mübadele uzmanı Dr. Nansen'in hazırladığı raporun değerlendirilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur. Nansen'in raporu en temelde Anadolu'dan Yunanistan'a doğru gerçekleşen dramatik göç hareketine çare bulmak amacıyla ortaya atılmış ve müttefik devletler tarafından bir an evvel kabul edilmesi dikte edilmiştir (Arı, t.y: 121, Arı, 2000: 15-16). Türk tarafı ise Nansen'in tezinin Türk sınırının belirlenip fizibilite çalışması yapılmadan kabul edilemeyeceğini ve Mübadele konusunun azınlık sorunu içerisinde değerlendirilmesi gerekliliği konusunda ısrarcı olmuştur. Türk delegasyonu kimlerin azınlık kabul edilip edilmeyeceğini dinsel olanla sınırlamıştır. Azınlık başlığı altında ele alınması konusunda ısrarın ardında ise Türk ulusunun inşasında Müslümanlar dışındakilerin konumunu pekiştirmenin yattığını belirtmek mümkündür. Türk ve Müttefik devletlerin tartışmaları sonucunda 30 Ocak 1923'te imzalanan Mübadele Protokolüne göre Batı Trakya dışındaki Müslümanlar ile İstanbul dışındaki Ortodoksların göçü esas alınmıştır (TTK, 1934: 205). Mübadelenin Anadolu'daki istisnasını oluşturan İstanbullu Rumlara ülkede kalmak için ön görülen şartlar ise; 1918 yılından önce İstanbul'da mukim olma ve Milli Mücadele esnasında düşmanca tavır sergilememedir (Oran, 2002: 332). Rumların mübadelenin kabul edilmesinin önemli bir sebebi, Osmanlı İmparatorluğunda Rumların dış güçlerle olan bağlantısı ve işgal günlerinde müttefik devletleri ile Yunan ordusuna gösterdiği teveccühtür. Ancak her ne kadar Anadolu Rumların tutumlarının Türklerde yarattığı travma böyle bir göçün nedeni kabul edilse de asıl etken homojen bir Türk ulusunun yaratılma arzusunda aranmalıdır. Yani yeni devletin elitleri, yeni siyasi toplumun ve üyelik anlayışının din temelinde türdeş bir yapı vasıtasıyla gerçekleşeceğini düşünmüşlerdir (Kaygusuz, 2005: 207). Anlaşma metnindeki vurgu soy ya da ırktan ziyade Ortodoksluk-Müslümanlık üzerinedir. Ortodoksların gönderilmesi Cumhuriyetin kendi ulusunu oluşturan ortak paydanın Müslümanlık olacağını göstermektedir. Başka bir ifadeyle Cumhuriyetin yeni siyasi toplumun kuruluşunda etnisiteden ziyade dinin belirleyici olacaktır. Bu varsayımı pekiştiren örnekler azımsanmayacak kadar fazladır. Türk olmamasına rağmen Müslüman Pomaklar, Boşnaklar ve Arnavutlar'ın ülkeye kabul edilmesine rağmen, Hristiyan Türk olan Karamanlıların ülkeden gönderildiği ya da Gagavuzların anavatana kabul edilmedikleri görülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında çalışmanın temel savına bir örnek teşkil ettiği düşünülen Karamanlı Ortodoks Türkler üzerinde durulacak ve Karamanlıların kimliği üzerinden ulusal vatandaşlığın inşasında "dışarıdakilerin" kim olduğu sorusuna yanıt verilmeye çalışılacaktır.

3. Karamanlıların "Kim"liği Üzerine

Osmanlı tarihinde Zimmiyan-ı Karaman, modern akademik yazında Anadolu Ortodoksları ya da Türkofon Ortodokslar olarak adlandırılan Karamanlıların etnik kimlikleri ve kökenleri ile ilgili birçok çalışma yayınlanmıştır. Söz konusu çalışmalar, Karamanlı isminin determinist ve muğlak olması nedeniyle (Balta, 2014: 103), Karamanlıların etnik kökenin anlaşılmasına tam olarak yeterli katkıyı sağlamasa da Karamanlıların yaşadıkları coğrafyanın belirlenmesi, etnik köken tartışmalarında var olan tarafgirliğe karşı safiyâne bir sınıflandırmaya ışık tutabilecek niteliktedir.

Karamanlıların yaşadığı coğrafya, tarih boyunca farklı isimlerle adlandırılmıştır. Roma döneminde Kapadokya olarak adlandırılan bu coğrafya Türklerin fethi ve kurulan beylikler ile küçük bir bölge için kullanılmaya başlamıştır. Karamanoğlu Beyliğinin kurulması ile söz konusu coğrafya Karaman olarak adlandırılmıştır. Ancak Karamanlıların Orta Anadolu'dan daha geniş bir coğrafyada varlık gösterdiğini anlatan Eckmann (1950: 165, 1988: 89) bu alanı, Trabzon-Fırat-Toros-Silifke hattından Batıya düşen kısmı olarak belirtmiştir. Karamanlıların yaşadıkları coğrafya ve tarihsel olarak coğrafyadaki değişim göz önünde bulundurulduğunda, Karamanlı deyiminin belirli bir territory ile açıklamak anlamsızdır. Coğrafyanın yanında Karamanlıların etnik kökeni hususundaki tartışmaların cereyan ettiği diğer hususlar ise din ve dil olgusudur. Bu çerçevede Karamanlıların *lingua francasının* Türkçe ve dinlerinin Ortodoks olması üzerinden Karamanlıların kökeniyle ilgili iki farklı görüşün ileri sürüldüğü görülmektedir (Balta, 2014: 119-120): (i) İlk görüş, genellikle Batılıların savunduğu ve Karamanlıların Türkçe konuşmalarına rağmen Yunan-Helen kökenli olduğu yönündeki görüştür. Bu düşünceye göre Karamanlıların Ortodoks olmaları, Yunan-Helen olmalarının en basit göstergesidir.

Söz konusu görüş, Karamanlıların neden Türkçe konuştuğu yönünde farklı tezler sunmaktadır. Bunlardan ilki, aslı Yunan olan Karamanlıların Yunanlılardan uzak kaldıkları için Yunancayı unutmuş oldukları ile ilgilidir. Diğer görüş ise Hint Avrupa kökenli Kapadokya'nın kadim halkı, Yunanistan'dan göç eden Yunan kolonizatörlerden değildir. Bölgenin Helenleştirilmesi Büyük İskender'in seferleri sonrasında gelişen bir süreçtir. Bu süreç Hristiyanlığın kabulü ve Bizans'ın hâkimiyeti nihayete ermiştir. Türk muhaceretleri ile fütuhatları sonucunda bölgenin Türkleşmesi neticesinde Karamanlılar, dinlerini ve alfabelerini korumuş olup, ancak efendilerinin dilini almışlardır (Benlisoy, 2008: 927, Kahya, 2008: 483). Karamanlıların neden Türkçe konuştuklarına yönelik üçüncü görüşe göre Türklerin Anadolu'yu fetihleri sonucunda Rum kökenli olan Karamanlılar; Türklerle aralarında iletişim kurmanın, Türkçe dua etmenin Yunanca dua etmenin ve Türkçe isimleri telaffuz etmenin kolay olması gibi nedenlerle Rumca'yı Türkçeye tercih etmişlerdir (Demirci, 2014: 157). Sonucu görüş ise Türklerin Karamanlıları zorla Türkleştirdikleri, fetih sonrası onların dillerini zorla değiştirdiği, Rumların okullarını kapatarak onlara Rumca'yı unutturduklarını iddia etmektedir (Köremezli, 2009: 7). (ii) Karamanlıların Grek olduğunu iddia eden görüşün aksine Karamanlıların Türk soyundan geldiğini yönünde karşı tezler de bulunmaktadır. Karamanlıların Türk soyundan geldiğini savlayan görüş, Karamanlıların Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğundan önce Anadolu topraklarında yaşadığı konusunda hem fikirdir. Anzerlioğlu (2003: 60-63,80), Bizans'ın özellikle sınır güvenliği için tesis ettiği Thema sisteminin bir sonucu olarak Türkleri sınırlara yerleştirdiği, bazı yerlerde sadece çiftçi bazı yerlerde ise askeri kolonizatör olarak yaşayan Türklerin dilini koruyarak sadece efendilerinin dinini kabul ettiklerini belirtmektedir. Bunun yanında Karamanlıların Türk olduğunu iddia eden yazar onların Bizans ordusuna paralı asker olarak görev yapan ve zamanla Hristiyanlığı benimseyen Türklerin torunları olduğu konusunda kesin bir yargıda bulunmaktadır. Zira Bizans yıllıkları ve Haçlı hatıratlarında geniş bir şekilde ele alınan ancak ülke tarihimizde adı pek duyulmamış Türkopellerden bahsedilmektedir. Bunlar Bizans ve Frank kuvvetlerinde görev yaparken Hristiyanlaşan Müslüman Türklerin Grek kadınları ile yaptıkları evlilikten doğan çocuklarından oluşan askeri birliklerdir. Söz konusu birliklerin Karamanlılar ile yakından ilgisi bulunmaktadır.

Karamanlılara dair tarihi bilgilerin karmaşık, yetersiz ve çelişkili olması, Anadolu'nun bu halkının kökeni itibariyle literatürde bir kutuplaşmayı da beraberinde getirmiştir. Ancak, Karamanlıların kendilerini tanımlarken kullandığı kavramlar, folklorik öğeler, konuştukları dil incelendiğinde Karamanlıların Türk aidiyetine sahip olduğu tezi daha belirginleşmektedir. Söz konusu tespitimizi daha da genişletirsek, Karamanlıların Ortodoks mezhebine bağlılıkları ve cemaat başının Rum Patriği olması sebebiyle Rum olarak nitelendirilmektedirler. Bu bağlamda Karamanlılar, Osmanlı İmparatorluğu içinde Ortodoks olmalarıyla Müslümanlardan ve diğer Hristiyanlardan ayrıca Anadolu'ya oldukları için de Yunanlılardan farklıdır. Karamanlılar farklılıklarından dolayı kendilerini Rum olarak değil, Anadolu Ortodoks Hristiyan'ı olarak adlandırarak farklılıklarını ortaya koymuşlardır. Anadolu'nun diğer yörelerinde yaşayan Ortodokslara Rum denmesine rağmen literatürde Türkçe konuşan Ortodokslara diğer Rumlardan ayrı olarak Karamanlı adının verilmesi onları diğerlerinden farklılaştırmaktadır (Çakmak, 2012: 81). Karamanlıların Türk olarak değerlendirilmesi için bir diğer neden; Karamanlıların Türkçe konuşmaları, Türkçe ibadet etmeleri ve Grek harfleri ile Türkçe yazmalarının altında aranabilmektedir. Dil, bir toplumun milletleşmesinde, etnik kökenin belirlenmesinde önemli göstergelerden bir tanesidir. Karamanlıların konuştuğu ve yazı dili olan Karamanlidika (Karaman Türkçesi), genellikle Grek alfabesi ile yazılan Türkçe olarak kavramsallaştırılmıştır (Aytaç, 2016). Karamanlılar kendi konuştukları dili "Türkçe", "berrak Türkçe", "Türk dili", "ortak Türk dili", "düzgün Türk dili" vb. olarak adlandırarak (Kahya, 2008: 482), kendilerini Müslüman Türklerden de farklılaştırmaktadır. Karamanlıların yazı dilinin yanında konuştukları Türkçenin de diğer yörelerdeki Türkçelerden farklı olmasının sebepleri ise Grek alfabesinin Türk diline tam olarak uygun olmamasına ve Anadolu'ya diğer Oğuz Boylarından önce gelen Avar, Kuman, Bulgar, Kuman, Peçenek Türklerinin lehçelerinin Anadolu'ya sonradan göç eden Türklerden farklı olmasına bağlanmaktadır (Eröz, 1983: 43).

Karamanlıların *Elliniki ortografia*'yı bilmemesi (İbar, 2010: 162), Karamanlıların Grek harfleri ile Türkçe yazması¹, Karamanlıların etnik kökeni ile ilişkilendirilmiştir. Bunu ispatlamak için Balta (2014:164), eski uygarlıklarını koruyamayan Anadolu Hristiyanları Yunanlı ve en azından Romalı oldukları bilincinin farkında olmadıklarını, Turani kavimlerin egemenliği altında dillerini unuttuklarını ve galiplerinin diline çok içten bağlılık gösterdiklerini, Grek alfabesini kullanmalarının Grek olduklarının bir kanıtı olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Balta, Türkçe konuşan bu Karamanlıların İstanbul, İzmir ve Avrupa'nın iyi Yunanca konuşanlarının gözünde Yunan ismine layık olmayan Anadolu'ya yarım Hristiyanların iyi Ortodoks olamadığını, onların kara dinli olarak

¹ Karamanlılar, Türkçe konuşmaları Rumca bilmemeleri ile ilgili ikilem 1896 yılında Yannis Yannidis tarafından yazılmış olan 'Kayseri Metropolitleri ve Malumat-ı Mutenevvia' adlı kitapta yer alan şu dizelerde dile gelmiştir: "Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz/ Ne Türkçe yazar okuruz ne de Rumca söyleriz/ Öyle bir mahludi hattı tarikatımız vardır/ Hurufumuz Yonaniçe Türkçe meram söyleriz" Ayrıntılı bilgi için bkz: Şişmanoğlu Şimşek http://www.khas.edu.tr/uploads/panoramakhas/sayi4/5.bir_zamanlar_balat_fener_cibali_aksinda.pdf

algılandığını da belirtmiştir. Ancak din ve mensup olduklarını dinin kadim alfabelerini benimsemek etnik unsur belirlemeye yeterli değildir. Dahası Karamanlıların Türkçe konuşmalarının baskı, yozlaşma ve Romalı/Helen bilincini unutmakla ilişkilendirmek, Karamanlılarla aynı bölge de yaşayan Ortodoks olup Rumca konuşan kişilerin varlığı ile çelişmektedir. Çünkü Müslüman nüfus ve idare Karamanlılara baskı oluşturduysa aynı coğrafyada yer alan bütün yerleşim yerlerinde Ortodoksların Rumca konuşması gerekmektedir. Yapılan araştırmalarda Orta Anadolu'da Ortodokslara ait 81 yerleşim yerinde Türkçe konuşan Ortodoks cemaat sayısı 49 iken, Rumca konuşanların sayısı 32'dir. Aynı şekilde İç Batı Anadolu'da 19 yerleşimden 14'ü Türkçe, 5'i Rumca konuşmaktadır (Anzerlioğlu, 2009: 176). Karamanlıların Yunan bilincini yitirmiş Türkçe konuşan Hristiyan olduğu yönündeki iddialarını zayıflatan bir diğer ayrıntı ise Karamanlıların konuşma dilinde en azından Rumcaya ait sözcükler ile söz öbeklerini barındırmamasıdır. Dini deyimler ve isimler haricinde Karamanlıların konuşma dilinde Yunanca kelimelere asla rastlanılmamıştır (Ağca, 2010: 77). Hal böyle olunca Karamanlıların aslen Helen olduklarının ancak Türklerin dil açısından asimilasyona maruz bırakıldığı yönündeki iddialar, Karamanlılarla beraber mukim Ortodoksların bir kısmının Rumca konuşmaları ve dillerinde Rumca kelimelerin varlığının olmaması neticesinde gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Ayrıca Karamanlıların Grek asıllı olduğunu savunan görüşlerin aksine kutsal kitapları İncil'i Türkçeye çevirmelerini, Karamanlıların ayinlerini Türkçe yapmalarını, Karamanlıca'nın yazılırken Grek alfabesinin Türkçeye uygun olarak düzenlenmesi Karamanlıların Türk asıllı olduklarının ispatı olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, dil ve din öğeleri dışında Karamanlıların Türk olduklarını güçlendiren unsurların başında Karamanlıların öz Türkçe isimler kullanmaları gelmektedir (Eyice, 1975: 46).

Karamanlıların kendilerini tanımlamaları etnik kökenleri açısından oldukça önemlidir. Karamanlılar kendilerini din açısından Ortodoks tanımlarken nadiren dil açısından Ellenis olarak tanımlamışlardır. Buna paralel olarak Karamanlılar Yunanistan'daki Rumlardan kendilerini ayırmak için onları Krallığın Rumları olarak nitelendirmişlerdir. Bu durumu Davison (1977: 33), Karamanlıların Rum kelimesini kullanmalarını Ortodoks kilisesi ile ilişkilendirmiştir. Karamanlıların Yunan ulus bilincini taşıdıkları için değil, Rum kelimesini Romalılık ve Roma topraklarına ait olma manasında kullandıklarını belirtmiştir. Bu bağlamda Karamanlılar, kendi vatan algılarını Anadolu ile sınırlayarak Yunanlılardan kendilerini farklılaştırmışlardır.

Karamanlıların Helen kökenli olamayacaklarına dair diğer görüş Karamanlıların gelenek görenek ve isimleri ile ilgilidir. Karamanlılar; gelenek, görenek ve adetleriyle Türklere oldukça benzerlik göstermektedir. Edebi gelenekleri, vatan algısı, kendilerini tanımlamada kullandıkları ifadelerin yanında folklorik öğelerin de kimlik tanımlaması ve o toplumu diğer toplumlardan ayırma konusunda önemli rol oynadığı yadsınmaz. Bu nedenle Karamanlıların folklorik değerlerinin ve öğelerinin de analiz edilmesi, Karamanlıların etnik kökenin anlaşılmasına katkı sağlayacağı şüphesizdir. Karamanlıların gelenek ve görenekleri, onları Anadolu'da yaşayan diğer Rum Ortodokslar ile Yunan anakarasında yaşayan Rum Ortodokslardan ayıran önemli özelliklerdendir. Karamanlıların adet, gelenek görenekleri büyük ölçüde Müslümanlarınkine benzemektedir. Söz konusu kültürel ortaklık spor alanlarında; düğün merasimlerinde; gastronomi alanında ve etnografik detaylarda açıkça görülebilmektedir. Bahsi geçen motiflerin yan ısıra Karamanlıların oyun havaları, ocaklık kurumu, amane ünlemini içeren ve Türkçe olan türküleri, manileri, duaları, yaşadıkları mekânlar da Karamanlılar ve Müslüman Türkler arasındaki kültürel bağlantının emaresidir (Anzerlioğlu, 2003; İbar, 2010: 110-113).

Karaman tarihine ait yazılı belgelerin olmaması ve Karamanlıların dil-din dikotomisi Karamanlıların kökenin hakkında yeterli belgeye ulaşılmamasını engellemiştir. Ancak siyasi kimliğin bireylerin kendilerini bir grubun üyesi olarak kategorilendirmesiyle doğrudan ilişki olduğu (Göksu, 2013: 74) düşünüldüğünde ve yukarıda değinilen hususlar bir araya getirildiğinde Karamanlıların Grek kökenden ziyade Türk kökenli olduğunu savlamak daha doğru olacaktır. Zaten Nakracas'a (2003) göre, Karamanlıların Helenizm ideali ile ilişkilendirilmeleri maceraperest ve şövenist Yunanlıların bir çabasıdır.

Milliyetçilik çağı ve bunun paralelinde hazırlanan Tanzimat ile Islahat Fermanları çerçevesinde Karamanlıların kendilerini tanımlama şekilleri değiştirmiştir. Milliyetçilik akımının Yunan teritoryasında baş göstermesi Anadolu Ortodokslarını da derinden etkilemiştir. Yunanistan milliyetçilik düşüncesiyle tanıştıktan sonra Osmanlı'dan ayrılan ilk devlet olan Yunanistan; Megali İdeacıların etkisiyle Anadolu topraklarına yönelik irredentist bir politika inşa etmiştir. Din ve dil temelli bir Yunan ulusu inşasında Karamanlılar paradoksal bir duruma işaret etmektedir. Bu nedenle, Megali İdeacılar Karamanlıların Yunan milliyetçiliğine kazandırılması için yoğun faaliyetlere girişmişlerdir. Bu faaliyetlerin gerçekleşmesi hususunda Atina, Rum entelektüellerin yanında Türkçe ayin yapılmasını ve Türkçe isim konmasını yasaklayan Fener Rum Patrikhanesi gibi kurumlardan, Yunan anakarasına bağlı dernekler ile okullardan destek görmüştür (İbar, 2010).

Yunanistan ve Kilise'nin Karamanlılar üzerindeki faaliyetleri karşısında Karamanlıların tutumu nasıl olmuştur? Helenleştirme çalışmalarına Karamanlılar iki farklı eğilim göstermişlerdir. Bunlardan ilki, özellikle İstanbul ve İzmir'de yaşayan az sayıda Karamanlı'nın çocuklarına Türkçe yerine Rumca isim vermesi ve Yunan anakarasına eğitime göndermesi ile destek verilmiştir. Buna karşılık Anadolu genelinde Karamanlıların büyük bir çoğunluğu Grekleştirilme çalışmalarına yoğun bir tepki göstermiştir. Ayrıca, Karamanlılar, Patrikhanenin Yunanca ibadet zorlamasına karşı da tepki göstererek Türkçe konuşmak ve Türkçe ibadet etmek istediklerini

belirtmişler (Cami, 2007). Karamanlıların tepkileri doğrultusunda 19.yy sonralarına doğru Osmanlı hükümeti de Rum okullarının Helenleştirme faaliyetlerinin farkına varmış, Rum okullarının yayınlarına sansür getirmiş ve Yunan asıllı öğretmenlerin mesleklerini icra etmelerini yasaklamıştır (Anzerlioğlu, 2003: 169-170, İbar, 2010: 121-125).

Karamanlılar, Tanzimat Fermanı sonrası Eleno-Ottomanizm (Rum Osmanlılığı) anlayışını benimseyerek Tanzimat ruhunu içselleştirmiş ve Megali İdea'ya karşı bir cevap oluşturmuşlardır. Ortodoks Anadolu'lular, Megali İdeacıların etnik merkezinde yaşanan olaylar, gelişmeler ve onların politikalarına karşı ilgisiz ve sessiz kalmışlardır (Balta, 2014: 114,151). Bu duruş, Anadolu'nun işgal edildiği ve Milli Mücadelenin sürdürüldüğü dönemde de devam etmiştir. İngilizlerin desteği ile Anadolu'da nüfuz bölgeleri oluşturan Yunanlıların işgalini Batı Anadolu'da çoğunluğu yaşayan, Yunan Pasaportu sahibi olan ve Rumca konuşan Ortodokslar sevinçle karşılarken, Orta Anadolu Türkçe konuşan Karamanlılar Yunanlılara şiddetle tepki göstererek milli mücadeleyi desteklemişlerdir. Karamanlıların Milli Mücadeleye desteğinde, Türk Hükümeti ile olan ilişkilerin sürdürülmesinde, Patrikhane ve Yunanlıların yıkıcı faaliyetlerine karşı mücadele etmede kilit isim kuşkusuz, Pavli Karahisarlıoğlu yani Papa Eftim'dir. Akdağmadeni'nde doğan Eftim, ilk başta baba mesleği manifaturacılığı yapmış, dine olan ilgisi sebebiyle Kilise bünyesinde ilk başta diyakoz sonrasında ise papaz olmuş ve en nihayetinde 1918 yılında Keskin metropoliti olarak atanmıştır. Keskin'deki görevi başındayken Batı Anadolu ve İstanbul'daki gelişmeler ile Rumların faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Eftim, Patrikhanenin Türk hükümeti ile iletişime geçmeyin istek ve direktiflerine uymayarak, Milli Mücadeleyi destekleme kararı vermiştir. Bu nedenle, Avrupa devletleri ile Patrikhaneye karşı bir beyanname yayınlamak Anadolu'da yaşanan felaketin müsebbibinin Patrikhane olduğunu, Türk oldukları halde Helenizm propagandası ile Yunanlı gösterilmeye çalışıldıklarını, İncili kendilerine rehber edinerek "emri altında bulunan hükümete itaat edin" şeklindeki Aziz Paul'un ilkesini benimsediklerini belirtmiştir. Ayrıca Papa, yayınladığı beyanname Patrikhane'nin Karamanlılara Türklüklerini unutturmak ve dillerini değiştirmek istediğini, kendilerinin geçmişten itibaren halis Türk olduklarını ve bunu da adet, gelenek ve görenekleri ile ispat ettiklerini de deklare etmiştir. Bu beyanname Eftim'in üzerinde önemle durduğu iki nokta dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, Anadolu'da yaşayan Karamanlıların dilleri, adet ve görenekleri ile Türk oldukları diğeri ise Patrikhane'nin Helenleştirme politikasına karşı koyacaklarının, Patrikhane ve İtilaf devletlerine karşı mücadelede Osmanlı İdaresi ve sonrasında ise İstanbul Hükümeti yerine Gazi Mustafa Kemal'in dolayısıyla TBMM'nin yanında yer alacaklarının ilanidir. Kongrelere müntehab-i sani olarak katılan Eftim, Patrikhaneden ayrılarak Kayseri'de Türk-Ortodoks Patrikhanesini kurmuştur (Anzerlioğlu, 2003:221-225, Oran,2002: 355-356). Eftim'in şahsında bütünleşerek Patrikhane ile Yunan işgaline karşı duruş sergileyen Karamanlılar, gerek Anadolu Sedası adı altında çıkardıkları gazete vasıtasıyla Türk olduklarını ve İncil'den örnekler vererek vatanın savunulması gerektiğini her fırsatta dile getirerek, gerek Ortodoks taburu oluşturarak manevi desteklerini gerekse Milli Mücadeleye yaptıkları para ve aynı yardımlarla maddi desteklerini sunmuşlardır (Ergene, 1951; Doğan, 2016).

Milli Mücadele'nin başarıyla kazanılmasında sonra Yunan ve Türk tarafının Lozan'da imzaladığı Mübadele antlaşması Karamanlı Ortodokslar için milat olmuştur. Lozan görüşmeleri sırasında Türk ve Yunanlılar arasında geçen görüşmelere sonucunda Papa Eftim, Türk tarafının isteği doğrultusunda Karamanlıların mübadeleye dâhil olmayacağını 25 Eylül 1923 tarihinde gazeteciler ile yaptığı toplantıda belirtmiştir. Yetkililer de bu bilgiyle ilgili her hangi bir yalanlamada bulunmadığı için Karamanlıların Türk soylu olduklarının kabul edildiği ve gönderilmeyecekleri düşünülmüştür (Atalay, 2014: 40). Din temelli bir yer değiştirmeyi esas alan Mübadele antlaşması, İstanbul Rumların mübadeleden hariç tutulması sonucunda Patrikhaneyle bir olup Yunan işgalini destekleyen İstanbul Rumlarının gitmemesini Milli Mücadele'de Ankara'nın yanında yer alarak Türk olduklarını vurgulayan Karamanlıların -Papa Eftim ve ailesi dışındakilerin- gönderilmesini ve Türk Ortodoks Kilisesinin kapatılmasını ön görmüştür. Milli Mücadele'de askeri ve insani yardımda bulunan Rumlar, Ankara hükümetinin tasarrufu ile Mübadele'den istisna tutulacaklar listesinde yer almıştır (Öksüz, 2000: 757).

Bu noktada Türk Ortodoks Kilisesine bağlı cemaatle birlikte Milli Mücadeleye destek veren binlerce Karamanlıların dilekçeleri dikkate alınmamış ve Karamanlılar dillerini bile bilmedikleri, kültürel açıdan oldukça farklı oldukları bir memleket gönderilmişlerdir. Karamanlılar gittikleri yerleri, vatan hasretini dindirmek için Anadolu'da yaşadıkları yerlerin başına yeni anlamına gelen nea ön ekini kullanarak adlandırmışlardır. Her ne kadar gittikleri yerde yabancılık çekmemek için böyle bir adım atmış olsalar da Karamanlılar dilleri, etnik kökenleri neticesinde hiçbir zaman Yunanlı kabul edilmemişlerdir. Karamanlılar Yunanistan'a gittiklerinde kendi deyimleriyle tek kelime dahi *Urumca* bilmediklerini Helenika'yı orada öğrendiklerini, Yunanistan'da *Türkosporio* (Türk Tohumu) olarak adlandırdıklarını, Türkçe ibadet ettikleri için Kiliselere kabul edilmediklerini anlatmışlardır (Özsoy, 2003: 228-233). Mübadele sonrasında Yunanistan'a yerleşen Karamanlılar, uzun bir entegrasyon süreci yaşamıştır. Yunan hükümetinin ulus devletleşme sürecine yönelik ortaya koyduğu politikalar sonucunda Karamanlılar Grekleşmeye başlayarak (Eckmann 1991: 20), Türkçeyi, Türk kimliğini ve Türklükle yoğrulan değerleri ile geleneklerini unutmışlardır. Bitirmeden belirtmelidir ki Karamanlıların gidişi, sadece demografik bir değişimden daha fazlasıdır. Ülke genelinde diğer gayri müslimler gibi ticareti ve zanaatı elinde bulunduran Karamanlıların ülkeden ayrılışı iktisadi açıdan büyük bir boşluk yaratmıştır. Mübadele ile Anadoluya

gelen Müslümanların büyük çoğunluğunun rençber olduğu göz önünde bulundurulduğunda ulus devletleşme sürecinde önemli bir parametre olan milli teşebbüsün devlet eliyle yaratılması ve bürokrasi ile milli müteşebbislerin aferist ilişkilere girmesi ile sonuçlanmıştır.

4. Sonuç

Lozan Antlaşması aracılığıyla yasal bir zemine kavuşan Türk ulus devleti, kimlik siyasetini şekillendirirken etnik temelin aksine dini esas alan bir yaklaşım benimsemiştir. Bunun en belirgin örneği, Mübadele antlaşmasıyla gözler önüne serilmiştir. Mübadele antlaşmasında Türk ya da Rum milliyetlerine değil de Müslüman ve Ortodoks kimliklerine vurgu yapılmıştır. Müslüman ve Ortodoks sınırlaması, bu dinleri benimseyen ancak farklı milliyetlere mensup grupların Türkiye'ye gelmesine ya da Türkiye'den gitmesine neden olmuştur. Bu gruplardan bir tanesi de yüzyıllarca Anadolu topraklarında Ortodoks olarak varlıklarını sürdüren, Türkçe konuşan ve Türklerle aynı kültürü paylaşan Karamanlılardır. Türk tarafı hiç tanımadıkları ve dilini bilmedikleri topraklara gönderilen Ortodoks Türklerin Mübadele antlaşmasına dâhil edilmelerini, Osmanlı döneminde olduğu gibi dış güçlerin müdahalelerinin engellenmesi ve ulus devletin bir gereği olan nüfusun homojenleştirilmesi açısından bir çare olarak görmüştür. Bu göç ve onun ön gördüğü Müslüman-gayri müslim dikotomisi; milli kimlik inşasında kimin sürece dâhil edileceğini kimin ise dışarıda bırakılacağını göstermesi açısından anlamlıdır. Bundan sonra Türkiye'nin kimlik siyasetinin temelini din oluşturacaktır. Kemalist ulus devlet seküler bir pozisyon belirlese de ulusun inşasında Türklüğü Müslümanlıkla ilişkilendirmiştir. Diğer bir deyişle Kemalist ulus devletin Türkleştirilmesi paradoksal biçimde nüfusun İslamlaştırılma süreci ile ele ele gitmiştir.

Kaynakça

- Ağca, F. (2010). Grek Harfli Karamanlı Türkçesi Metinlerinde –DXr Bildirme Ekinin Farklı Bir Fonksiyonu Üzerine. *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 19, 76- 86.
- Anzerlioğlu, Y. (2003). *Karamanlı Ortodoks Türkler*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Anzerlioğlu, Y. (2009). Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 51, 171-188.
- Arı, K. (2000). *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç*. 2. Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arı, K. (t.y.). http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/ai/uploaded_files/file/makaleler/tarama0004.pdf
- Atalay, B. (2014). Türk Ortodoksların/Karamanlıların Türk Millî Mücadelesine Destekleri ve Maruz Kaldıkları Mübadelenin Türk Kamuoyuna Yansımaları. *International Journal of History*, 6 (2), 19-44.
- Ateş, K. (2007). Türk Milli-Kimliğinin İnşası ve Ulusal Cemaat İçinde Alevi Yurttaşın Müphem Konumu. *İnsan Hakları Yıllığı*, C: 25, 55-78.
- Aytaç, S. (2016). Karamanlidika Digital Library Proposal: Reconstructing the Past of a Specific Diaspora. *New Review of Information Networking*. 21 (1), 11-23.
- Balta, E. (2014). *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Benlisoy, F. (2008). Türk Milliyetçiliğinde Katedilememiş Bir Yol: Hristiyan Türkler. İçinde Tanıl Bora & Murat Gültekinil (ed.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4 Milliyetçilik*, Üçüncü Basım, 927-933.
- Cami, B. (2007). *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler*. İstanbul: Karma Kitaplar Yayınları.
- Çakmak, C. (2012). Karamanlı-Grek Alfabeti Üzerine. *Bilkent Üniversitesi 7. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 79-90.
- Davison R. (1977). Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response. in W. Haddad and W. Ochsenwald (ed) *Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of the Ottoman Empire*, Columbus, OH: Ohio State University Press.
- Demirci, D. (2014). Isparta'da Bulunan Beş Karamanlıca Kitabenin İncelenmesi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 155-176.
- Doğan, Ü. (2016). *Türk Papa*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Eckmann, J. (1950). Anadolu Karamanlı Ağzlarına Ait Araştırmalar I, *Phonetica*. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII, 165-200.
- Eckmann, J. (1988). Karamanlıca 'da Birkaç Gerundium Terkibi. Çev. Müjdat Kayayerli. *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVI, 12, 89-94.

- Eckmann, J. (1991). Karamanlı Edebiyatı. Çev: Rezzan Algül. İçinde Halil Açıkgoz (haz) *Türk Dünyası Edebiyatı*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 20-37.
- Ergene, T. (1951). *İstiklâl Harbinde Türk Ortodoksları*. İstanbul: İ. P. Neşriyat Servisi.
- Eröz, M. (1983). *Hristiyanlaşan Türkler*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Eşki Uğuz, H., & Saygılı, R. (2015). Symbols in The Formation of National Identity: Evaluation of Turkey in the Early Republican Period. Florence-Italy: *Proceedings of the 19th International Academic Conference*, 273-279, available at <http://www.iises.net/proceedings/19th-international-academic-conference-florence/table-of-content>
- Eyice, S. (1975). Anadolu'da 'Karamanlıca' Kitabeler. *Bellesten*, XXXIX, 153, 25-56.
- Göksu, V. (2013). Siyasal Kimlikler ve Merkez-Çevre Dikotomisi Bağlamında Türkiye'de Merkez Sağ ve Merkez Sol. *Akademik İncelemeler Dergisi*. Cilt: 8, Sayı: 2, 69-93.
- İbar, G. (2010). *Anadolulu Hemşehrilerimiz (Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kahya, H. (2008). Karamanlıca Bir Esere Göre Karamanlıcada Arapça Ve Farsça Kelimeler. *Turkish Studies*, 3 (3),481-501.
- Kaygusuz, Ö. (2005). Modern Türk Vatandaşlığı Kavramının Erken Öncülleri: Milli Mücadele Dönemi'nde Ulusal Vatandaşlığın Kuruluşu. *A.Ü., Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60 (2), 195-217.
- Köremezli, B. (2009). *Karamanlıca Yazılmış İlk Roman Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş Üzerinde Dil İncelemesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Meray, S. L. (1973). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler Cilt II*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Nakracas, G. (2003). *Anadolu ve Rum Göçmenlerinin Kökenleri 1922 Emperyalist Yunan Politikası ve Anadolu Felaketi*. Çev. İbrahim Onsun. İstanbul: Belge Yayınları.
- Oran, B. (2002). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi. İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öksüz, H. (2000). Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 16(48), 753- 769.
- Özsoy, İ. (2003). *İki Vatan Yorgunları Mübadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Swartley, K. E. (2005). *Encountering the World of Islam*. Littleon CO: IVP.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş.(t.y.). *Bir Zamanlar Balat-Fener-Cibali Aksında Şaheser Dünyanın Yaratıcısı Yaşarmış*. http://www.khas.edu.tr/uploads/panoramakhas/sayi4/5.bir_zamanlar_balat_fener_cibali_aksinda.pdf
- TTK (1934). *Dustur Üçüncü Tertip Cilt Beş*. İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası. <http://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/3-Lozan13-357.pdf>
- Waxman, D. (2000). Islam and Turkish National Identity: A Reappraisal. *Turkish Yearbook of International Relations*, (30), 1-22.
- Yıldız, A. (2001). Ne Mutlu Türküm Diyebilene. *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları: İstanbul.